

Reconstructie van de vroegere indeling der kloosterkerk van St. Catharinadal te Breda

door

C. J. M. VAN DER VEKEN,
oud hoofd-architect bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg

Het feestjaar der Zusters Norbertinessen van St. Catharinadal te Oosterhout gaf mij aanleiding een reeds lang gekoesterde wens — het opzetten van een reconstructieplan van de oude kloosterkerk te Breda — ten uitvoer te brengen. In het kader van de contactdag tussen de Zusters en de huidige gebruikers der Kloosterkazerne aan de Oude Vest achtte ik het aanbieden van dit plan aan de Zusters een alleszins verantwoorde geste. Hunnerzijds werd het aanbod aanvaard en hulp geboden, de militaire autoriteiten en het Geniebureau werkten enthousiast mee, terwijl de stadsarchivaris adviezen en gegevens verstrekke.

In dit opstel zal ik mij beperken tot een omschrijving der reconstructie en de hulpmiddelen daarbij benut. In hoofdzaak is het oorspronkelijk beeld van het gebouw in vier tekeningen vastgelegd, zijnde: een plattegrond gelijkstraats en een plan over de ramen en de bovenkerk; een aanzicht van de noordgevel en van de westgevel met een dwarsdoorsnede gezien naar het oosten. Overige gevels en doorsneden alsmede studies van klooster en proosdij zijn nog schetsmatig in portefeuille aanwezig. Ik hoop nog eens tot definitieve uitwerking te geraken.

Bij vele oude gebouwen ontmoet men een omkleding van de eerste conceptie door één of meerdere jongere bouwfases waarbij de jongste de herkenning der oudere meer of minder bemoeilijkt, slechts uitvoerig onderzoek geeft dan gelegenheid de oudere concepties te reconstrueren, zij het vaak met vele restricties.

De kerk van St. Catharinadal heeft weliswaar uitermate vele verbouwingen moeten doorstaan maar geen dezer bereikte het peil ener nieuwe vormgeving. Het resultaat is een vrijwel volkomen herkenbare

kern, die echter bezaaid is met velerlei verminkingen en lidtekens.

Meester Joes, bouwmeester aan de Grote Kerk in de stad, ontwierp in de laatste jaren der 15e eeuw een zaalkerk met een halve zeshoek als sluiting, verdeelde de zaal in zeven traveeën (waarvan de westelijke circa 2 voet breder dan de vorige), markeerde iedere travee met steunberen, de noordelijke wijd uitstaande, de zuidelijke (wegens een pandgang) minder wijd en op de westhoeken extra wijde overhoekse, alle beren boven de dakvoet uitrijzend. Het hoge dak liet hij ten westen tegen een met hogels gesierde topgevel eindigen. Op de voorlaatste travee ten oosten plaatste hij een 8 voet wijde en 40 voet hoge 8-zijdige dakruiter.

In de drie oostelijke traveeën van de noordgevel en twee vakken van de sluiting kwamen hoge, spitsbogig-gedekte ramen, in de overige traveeën lage ramen ter verlichting der benedenkerk en hoge ramen op het nonnenkoor, welke ruimte tevens door een breed en hoog oplopend westraam zou worden verlicht.

Een overwelling ter diepte van vier (westelijke) traveeën op acht zuilen zou het schip in een onder- en bovenkerk (nonnenkoor) verdelen, terwijl vanaf de zesde travee het priesterkoor aanving.

Hoewel het verhoogde westraam een houten, in de kap verwerkt gewelf, doet vermoeden, is op grond van restanten en vermeldingen aan te nemen, dat kruisrib-gewelven als afdekking der kerk werden ontworpen.

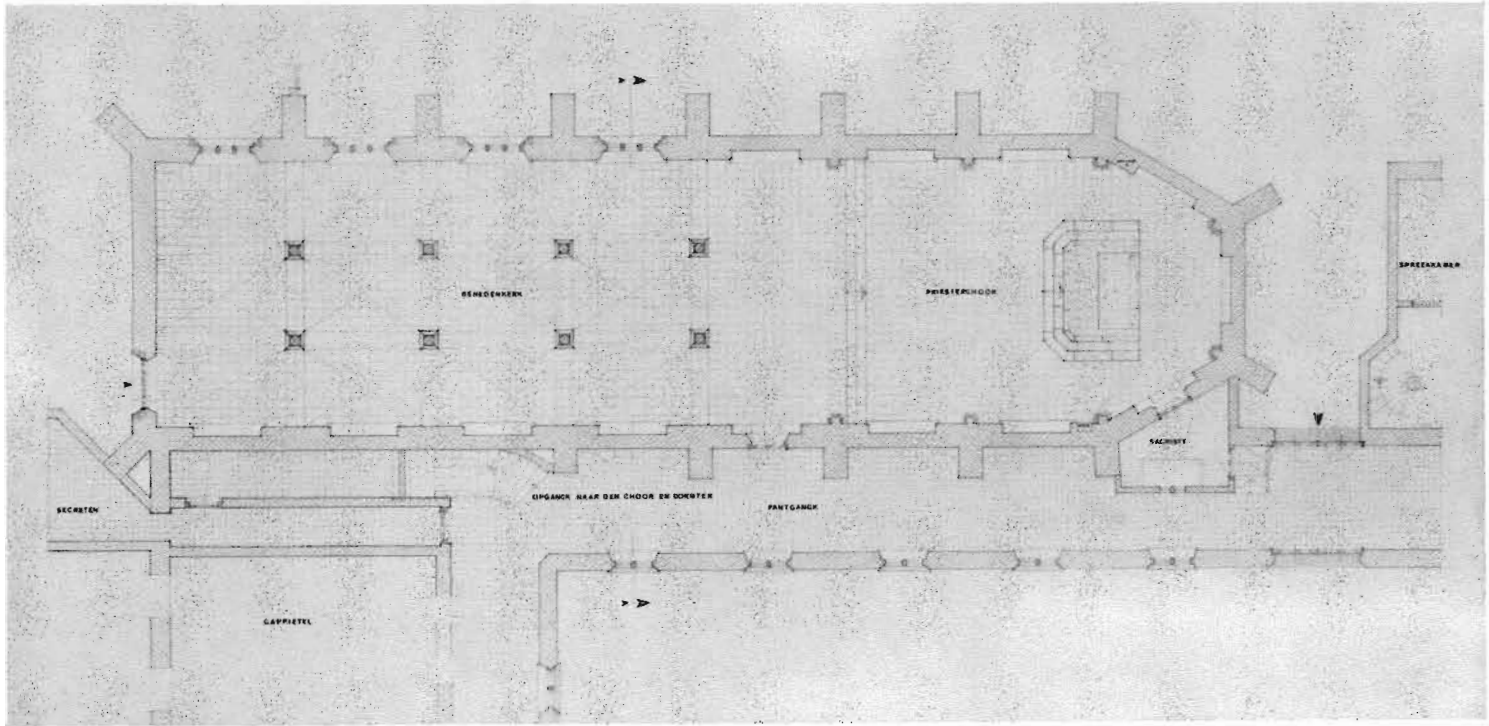
Meester Joes gebruikte als maateenheid de rijnlandse voet (31,4 cm), niet omdat de Norbertijnen deze — voor de stad Breda vreemde — voetmaat voerden, maar (waarschijnlijk) omdat hij zelf uit een school voortkwam, waaraan deze voetmaat gebruikelijk was. Vanzelfsprekend komt deze eenheid in grote en kleine afmetingen tot uiting zelfs in de lagenmaat van het metselwerk, dat in zes lagen per voet is uitgevoerd. Bij het opzetten van een reconstructie voor een oud gebouw is bekendheid met de gebruikte maateenheid dan ook van groot belang.

Van niet minder belang is het naspeuren van het gebezigde proportiestelsel, dat de bouwmeester gebruikt kan hebben als b.v. de gulden

snede, de vijfsteek en de diagonaal van een vierkant en nog verscheidene andere, meer of minder gecompliceerde stelsels. Bij het behandelde object vind ik eerder een spel met verschillende verwante stelsels dan een star vasthouden aan één. De gulden snede en de verhouding twee bij drie hebben blijkbaar voorkeur gehad. De bouwmeester had zeker rijkelijk de beschikking over witte Zuid-Nederlandse natuurstenen, nl. Gobertange- en Ledesteen, de eerste met betrekkelijk kleine afmetingen en grijs-wit, de tweede in grote afmetingen verkrijgbaar en gelig-wit. Het plint en de waterlijsten, alsmede veel hoekblokjes op de steunberen van Gobertange, de siering der steunberen en de raamomlijstingen (nu grotendeels door metselwerk rond de raamkozijnen bedekt) van Ledesteen, zij het bij de kleinere blokjes gemengd met eerstgenoemde steen. Men mag aannemen, dat de baksteen eveneens uit zuidelijk Brabant betrokken werd.

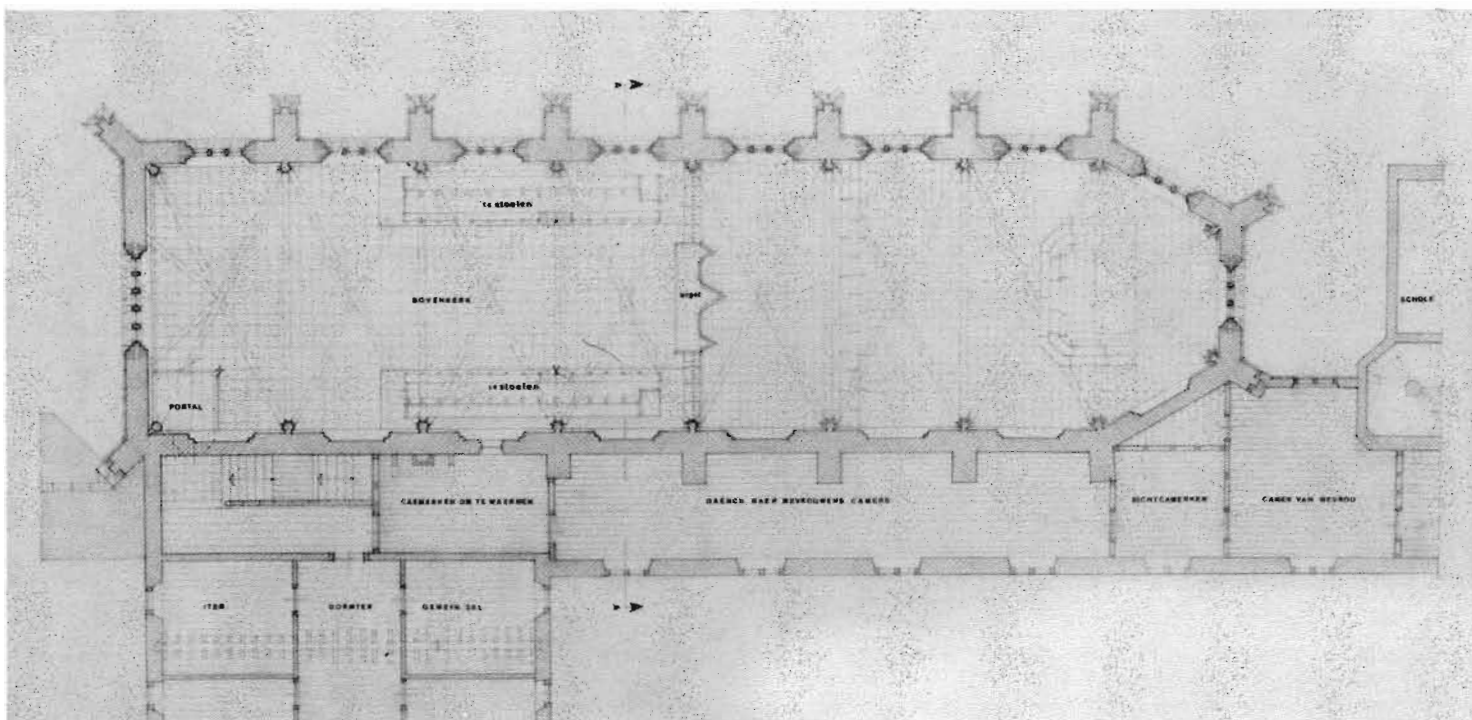
Voor het opzetten van de hierbij afgebeelde reconstructie-tekeningen is gebruik gemaakt van enige opmetingstekeningen, welke zich in het archief van Monumentenzorg bevinden. Ze waren van verschillende tekentafels afkomstig en spraken elkaar inzake een aantal maten tegen. Na wat middelen en schikken en gebruikmaken van de voeteenheid kwam zonder een omvangrijke nieuwe opmeting een aanvaardbaar matenplan op papier. Een accurate opmeting van de siering der noordelijke steunberen (door wijlen architect G. de Hoog in 1906) verleende waardevolle hulp bij het uitwerken van deze gevel.

Uitwendig kan men vrij gemakkelijk door de sluier der verminkingen heen de oude toestand aflezen, maar inwendig is de beganegrond zodanig gewijzigd, dat de hoofdstructuur moeilijk herkenbaar is geworden. Van de oude indeling in onder- en bovenkerk is niets meer terug te vinden, van de veelhoekige sluiting is de zuidwand geheel verdwenen, de voormalige pandgang langs de zuidzijde verdeelde men in kleine ruimten en een noodzakelijke verbindingsgang werd van de kerkruimte afgenomen. Op 4,22 en 9,52 meter boven de beganegrond liggen vloeren, overblijfsel van een grote verbouwing uit 1814, waarvan het bestek nog in het gemeentearchief berust. Omwille van de hoogste vloer moest voornoemde pandgang verhoogd worden met gevolg, dat

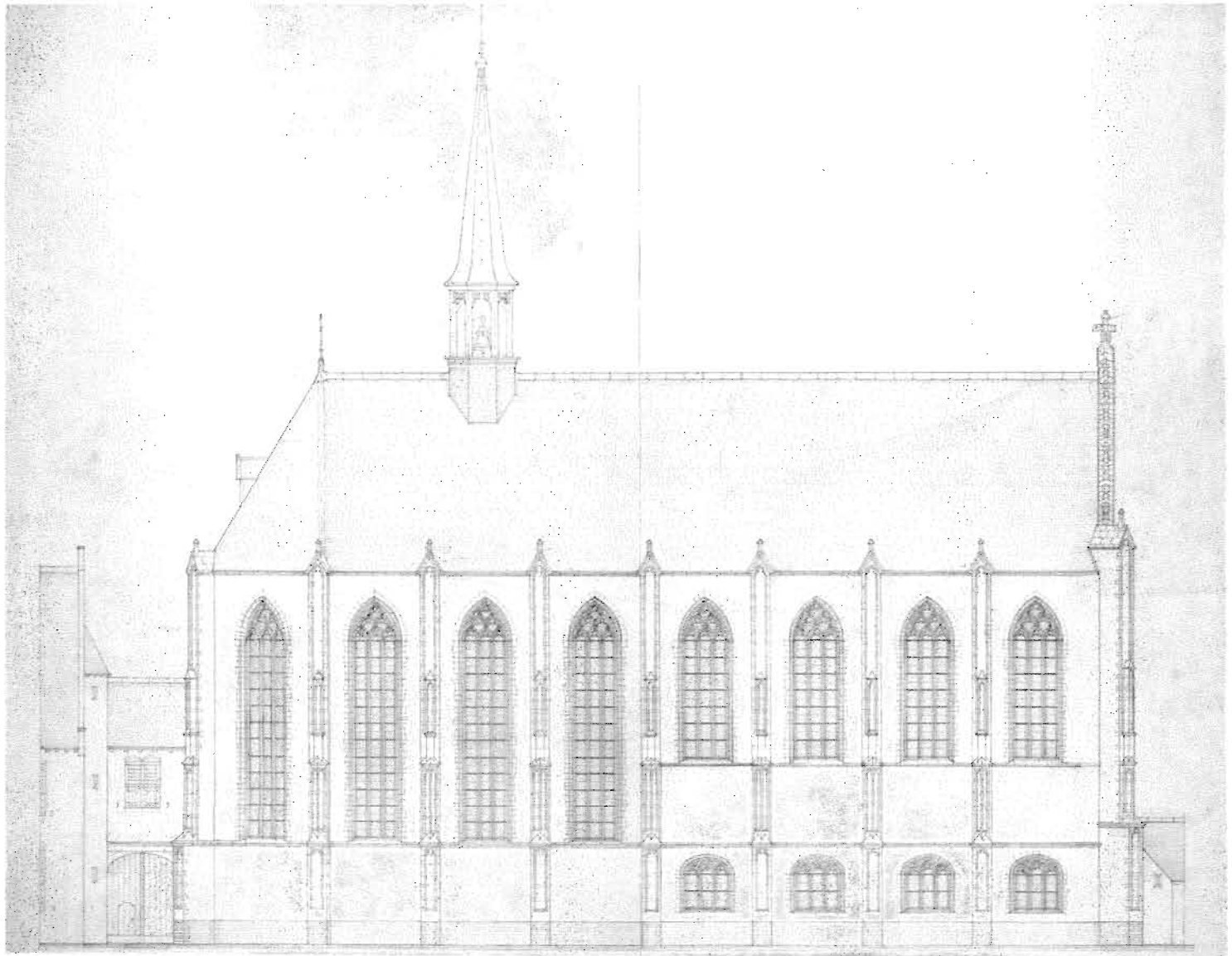
5. Kerk van St. Catharinadal, reconstructie van de plattegrond van de benedenkerk.

Tekening architect C. J. M. van der Veken, Den Haag.

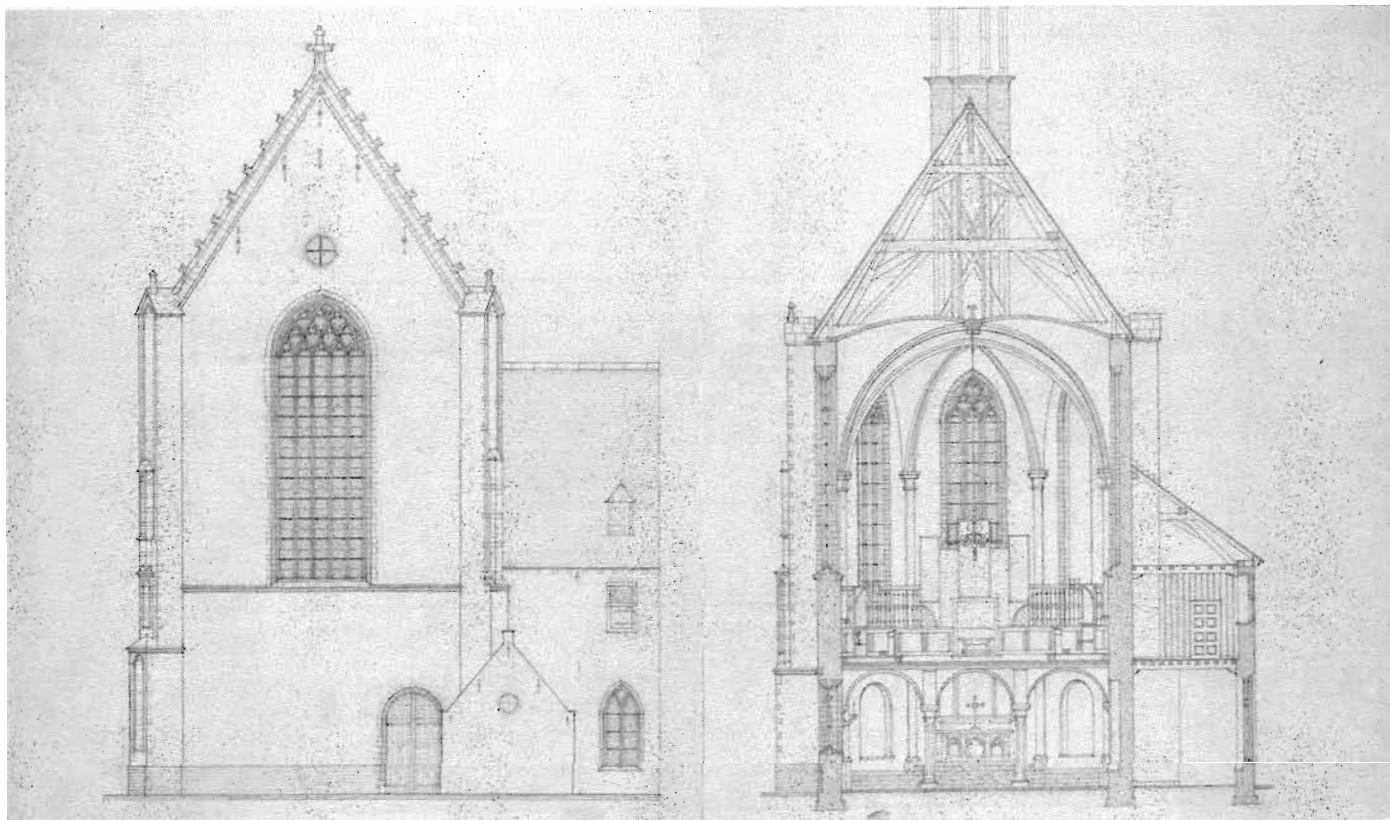
6. Kerk van St. Catharinadal, reconstructie van de plattgrond van de bovenkerk.

Tekening architect C. J. M. van der Veken, Den Haag.

7. Kerk van St. Catharinadal, reconstructie van de noordgevel.

Tekening architect C. J. M. van der Veken, Den Haag.

8. Kerk van St. Catharinadal,
reconstructie van de westgevel.

9. Kerk van St. Catharinadal,
dwarsdoorsnede naar het oosten.

Tekeningen architect C. J. M. van der Veken, Den Haag.

zijn lessenaarsdak nu kort onder de dakvoet tegen de zuidgevel aansluit. Het gewelf over de gehele kerk werd in een bouwcampagne na 1814 gesloopt, twee kolonetten in de sluiting en uitkragingen in het schip (vermoedelijk resten der gordelbogen) bleven gespaard. De oude balklaag — waarvan alle gegevens in de omschrijving van het te leveren en aan te brengen materiaal (1498) te vinden zijn — is nog in goede staat aanwezig, de strijk balk tegen de westgevel is ten behoeve van het hoge raam in twee delen, voorzien van zware ankers, tegen de beide penanten bevestigd (draggers voor het strijkspant).

De bestaande kapspanten zijn beslist uit de oude samengesteld, maar door verplaatsing van pengaten en inkorting der spantpoten omgebouwd tot een lage kap met een basishoek van omstreeks 45° . De reeks in onbruik geraakte toognagelgaten in de jukbalken wijzen duidelijk op een voormalig steiler dakvlak (door mij aangenomen op 57° , zijnde de basishoek van een driehoek met rechthoeks zijden twee en drie (basis 2), een veelvuldig voorkomende helling bij gebouwen met een voornaam karakter). Geen der spantdelen toont enigerlei spoor van contact met een houten gewelf. Omtrent de bouwcampagne waarin de wijziging van de kap en de sloping van de toren was opgenomen heb ik niets kunnen vinden. Tijdens deze verbouw werd ook de topgevel verlaagd, men benutte de resten der natuurstenen afdekking met de bijbehorende hogels om de gevel weer te sieren. Bij de reconstructie van het inwendige vormde de hoogte van de oude vloer (1e etage) in de pandgang een vast gegeven bij de bepaling van het niveau der bovenkerk. Uit de gegevens der travee-maten, en het boogtracee van de voormalige westingang, werd de vorm der ribloze kruisgewelven onder de bovenkerk bekend; met een korfboog sluiten zij tegen de langswanden en bepaalden daarmee de boog over de lage ramen in de noordgevel, die de lekenkerk schaars licht gaven. De acht aangekochte zuilen, al of niet achtzijdig, en kraagstenen in de muren droegen de gewelfjes. Ten oosten eindigde deze insteek met een borstwering. Banquetten in de raamnissen en in de blindnissen van zuid- en westwanden gaven ouderen en gebrekigen zitgelegenheid.

Spaar- of blindnissen met banquetten in het overige deel van de kerk zijn aangegeven als zijnde een vrijwel vast gegeven in kerken uit

dezelfde periode. De trap voor de opgang naar het priesterkoor is door een schets in de „Annalen” bekend, de plaats en de vorm van het getekende altaar werd geheel vrij door mij gekozen, maar de toegang naar en de vorm van de sacristie zijn bepaald door de bekende situatie-tekening uit 1646. De trap in de pandgang als opgang naar het nonnenkoor is uitvoerig in een verslag omtrent maat en toestand van het klooster, opgemaakt na terugkomst van het Convent uit Oosterhout, omschreven, daarin is tevens de grootte van het portaal op de bovenkerk medegedeeld. Voldoende uitvoerig is ook materiaal voor een algemene reconstructie der koorbanken in genoemd verslag verwerkt. De afsluitwand met orgel op de borstwering aan de oostzijde is niet meer dan een vrije suggestie.

Een zekere vrijheid veroorloofde ik mij bij de weergave der kruisribgewelven en de detaillering hunner ondersteuning, de vormen zijn zodanig gekozen, dat zij in de bouwtijd niet onmogelijk zijn.

De blindnissen in de hoge zuidwand bleven grotendeels intact, hun neggen hebben eenzelfde profilering als bij de ramen in de noord- en westgevels, nl. een groot hol tussen twee afsnuitingen. In het fond van de nissen is geen spoor van een eventuele blindtracering te bespeuren. Het hoog opgaande westraam moet een bijzondere gewelfformatie gevraagd hebben, constructief is deze uitvoerbaar geweest. In de kap, nu bereikbaar over een enigszins bol gevormde vloerconstructie, vindt men schaarse aanwijzingen betreffende de invoeging van de toren.

De reconstructie van het uitwendige werd in belangrijke mate vergemakkelijkt door de accurate opmeting uit 1906, daarmee immers waren de steunberen en de ramen voor de noordgevel en de oostsluiting bepaald, de noordwestelijke steunbeer heeft weliswaar een gelijksoortige siering maar is conform zijn grotere afmetingen iets afwijkend, terwijl zijn soortgenoot op de zuidwesthoek wel gelijke afmetingen heeft, maar soberder is gesierd. De steunberen tegen de zuidgevel zijn binnen het (oude) lessenaarsdak van de pandgang onversierd en nauwelijks versneden, bovendaks hebben ze een terugliggend paneel. De afdekking van alle steunberen is bepaald naar oude gegevens en de profilering van het bovenstuk der beren. De raamvormen van schip en sluiting zijn in

hoofdzaak nog aanwezig, die voor de benedenkerk zijn bepaald als hiervoor is omschreven. Hoewel enige twijfel bestond aan de aanwezigheid van een bovenraam in de westtravee werd omwille van de architectonische gaafheid voor een raam gekozen.

De raamtraceringen zijn in de loop der tijden zodanig verwijderd (of weggewerkt) dat geen enkel gegeven hulp bij de bepaling van dit belangrijk element kan bieden. Het ligt voor de hand dat meester Joes ieder raam een eigen motief in de spitsboog zal hebben gegeven, tenzij de opdrachtgeefsters hem tot soberheid hebben bewogen. Om het mijzelf gemakkelijk te maken ging ik van de veronderstelling uit, dat de soberheid voorkeur had en koos voor alle ramen een schubvormige opbouw van spitsboogjes, zoals in de zuidwand van de Bredase toren (1e geleding) en ook in het tweede raam ten westen in de zuiderkoorbeuk van de Grote Kerk staan. De plaats der montants en de onderlinge afstand der brugstaven wordt in gotische ramen meestal door een verhouding van circa 50×70 cm bepaald. Het gebrandschilderde glas der vullingen kon uiteraard niet worden aangegeven. De afdekking van de westgevel gaf weinig moeilijkheden, slechts de kruisbloem op de top werd een suggestie.

Zonder twijfel was het dak met leien gedekt en naar gebruik van die tijd zal de nok door natuurstenen vorsten zijn beschermd. Onder de dakvoet hingen zeker geen goten, de gevel werd dus niet ontsierd door afvoerpijpen.

De vorm en de verhoudingen van de toren zijn, binnen het kader der overgeleverde maten, eenvoudig en vrij gekozen.

Het zal wellicht duidelijk zijn geworden, dat tijd en moeite aan dit werk besteed voor een zeer waardevol monument zijn geofferd, hopelijk ligt hierin een eerste aansporing tot rehabilitatie opgesloten.